

ԱՐՏՅՈՄ ՍՈՒՉՅԱՆ

ՀՀ արդարադատության նախարարի խորհրդակցան

**ԱՆՀԱՂԹԱՀԱՐԵԼԻ ՈՒԺԻ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ՈՐՈՇՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ**

Աշխատանքում իրականացվելու է անհաղթահարելի ուժի՝ որպես պարտավորությունների խախտման համար պատասխանատվությունը բացառող ինստիտուտի ուսումնասիրություն՝ կենտրոնանալով անհաղթահարելի ուժի առկայությունը կանխորոշող պայմանների և դրա առաջացրած իրավական հետևանքների վրա:

Աշխատանքի շրջանակներում իրականացված ուսումնասիրության և վերլուծության արդյունքում ի հայտ կբերվեն այն վիճահարույց հարցերը, որոնք առաջանում են պրակտիկայում, վեր կհանվի անհաղթահարելի ուժի հասկացության հարցերը՝ առաջարկելով անհաղթահարելի ուժի որոշման պայմանների շրջանակում ներառել նաև անկանխատեսելիության բաղադրատարրը: Կբացահայտվեն անհաղթահարելի ուժի առաջացնող իրավական հետևանքները, որոնց թվում են պարտապահին պատասխանատվությունից ազատելը, կատարման անհնարիությունը, հանգամանքների էական փոփոխությունը, հայցային վաղեմության ժամկետի կասեցումը: Որոշակի անդրադարձ կկատարվի նաև COVID-19 համավարակի՝ որպես անհաղթահարելի ուժի որակման և դրա ստեղծած իրավական հետևանքների հարցերին:

Հիմնաբառեր – անհաղթահարելի ուժ, պատասխանատվությունից ազատում, COVID-19, արտակարգ հանգամանք, անկանխատեսելիություն, պարտապահ, վնասի հատուցում:

Force majeure (ֆորսմաժոր) հասկացությունը ՀՀ ներպետական օրենսդրության մեջ կիրառվում է «անհաղթահարելի ուժ» ձևակերպմամբ և, որպես այդպիսին, անհաղթահարելի ուժի հասկացությունը ամբողջությամբ բացահայտված չէ ՀՀ իրավական համակարգում: Չնայած այն հանգամանքին, որ նշված հասկացությունը կիրառվում է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի (այսուհետ նաև՝ Օրենսգիրք) մի շարք հոդվածներում, այնուամենայնիվ, այն որոշակիորեն բացահայտված է միայն հայցային վաղեմության ժամկետի կասեցմանը և պարտավորությունների խախտման համար պատասխանատվության հիմքերին վերաբերող հոդվածներում (բնորոշվում է որպես տվյալ պայմաններում արտակարգ և անկանխելի հանգամանք): Արդյունքում կարող ենք փաստել, որ Օրենսգիրքը անհաղթահարելի ուժի առկայությունը կապվում է (անհաղթահարելի ուժի բաղադրատարրերն են)՝

- 1) արտակարգ հանգամանքի առկայության,
- 2) տվյալ պայմաններում անկանխելի հանգամանքի առկայության հետ:

Արտակարգ հանգամանք ասելով հասկանում ենք տվարականից դուրս, արտասովոր, եզակի իրավիճակի առկայություն: Ներպետական դատարանները փորձելով բացահայտել արտակարգ հանգամանքի առկայությունը՝ այն բնորոշել են որպես «բացառիկ, անսովոր, եզակի հանգամանք»: Անդրադարձ կատարելով անհաղթահարելի ուժի երկրորդ բաղադրատարրին՝ տվյալ պայմաններում անկանխելի լինելուն, հարկ է ընդգծել նախ «տվյալ պայմաններում» եզրույթի կարևորությունը, քանի

որ այն որոշակիորեն, սակայն ոչ հստակ կերպով, ի ցույց է դնում արտակարգ և անկանխելի հանգամանքների ուղղակի պատճառահետևանքային կապի առկայության անհրաժեշտությունը կոնկրետ ստեղծված իրավիճակի, պայմանների հետ, առանց որի անհաղթահարելի ուժի առկայության մասին խոսք չի կարող լինել: Այսինքն՝ արտակարգ հանգամանքների ներքո կարող են ընկալվել միայն այն բոլոր իրավիճակները որոնց առկայության դեպքում ապահովվում է պատճառահետևանքային կապը այդ հանգամանքների և պարտապահի՝ իր պարտավորությունը չկատարելու փաստի միջև: Նման մոտեցում է ամրագրել նաև ՀՀ ներպետական դատական համակարգը: Մասնավորապես՝ ՀՀ Շիրակի Մարզի Առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի թիվ ՇԴ-3/1497/02/20 քաղաքացիական գործով արձանագրվել է, որ որոշակի հանգամանքների՝ անհաղթահարելի ուժ դիտարկվելու համար դրանք օբյեկտիվորեն անկանխելի կամ կողմերի միջև նախօրոք որպես անհաղթահարելի ուժ դիտարկվելը բավարար պայման չէ, այլ անհրաժեշտ է նաև ուղղակի պատճառահետևանքային կապի առկայությունը պարտավորության չկատարման և անկանխելի բնույթ ունեցող հանգամանքների միջև, այսինքն՝ պայմանագրով որոշակի իրավիճակների գուտ առաջացումը դեռևս հիմք չէ այն անհաղթահարելի ուժ համարելու համար, քանի դեռ այդ իրավիճակների պատճառով անհնարին չի դարձել պարտավորության կատարումը:

Անհաղթահարելի ուժի գոյությունը պայմանա-

www.aradaradutyjournal.com

վորող հաջորդ տարրը տվյալ հանգամանքների «անկանխելի» լինելն է: Այստեղ հարկ է բացահայտել այն հարցերի շրջանակը, թե առաջին հերթին ի՞նչ է ենթադրում հանգամանքների անկանխելիությունը և արդյո՞ք այն ներառում է նաև հանգամանքների անկանխատեսելիության բաղադրատարրը: Տվյալ հարցերի վերաբերյալ ուսումնասիրելով ՀՀ դատական պրակտիկան, կարող եմ նշել հետևյալը: Երևան քաղաքի ընդհանուր իրավասության դատարանն իր որոշումներից մեկի շրջանակներում՝ բացահայտելով անհաղթահարելի ուժի հասկացության բովանդակությունը և անդրադառնալով այն հարցին, թե արդյոք հրկիզումը դիտվում է որպես արտակարգ և տվյալ պայմաններում անկանխելի հանգամանք, նշել է հետևյալը. «(...) Դատարանը հարկ է համարում նշել, որ անհաղթահարելի ուժ են հանդիսանում արտակարգ և անկանխելի այն դեպքերը, հանգամանքները և իրադարձությունները, որոնք առաջացել են անձի կամքից անկախ և պայմանավորված են այնպիսի բացառիկ, անսովոր, եզակի հանգամանքների ի հայտ գալով, որոնք հաղթահարելը տվյալ պարագայում օբյեկտիվորեն անհնարին է: Այդպիսիք են՝ տարերային աղետները, համաճարակները, բնական և տեխնածին աղետների հետևանքով արտակարգ և անկանխելի հանգամանքները, բնության ուժերի արտասովոր դրսևորումները (ջրհեղեղ, փոթորիկ, երկրաշարժ, պատահողմ, ձնաբուք, սողանք և այլն), ահաբեկչությունը, պատերազմը, ասպտամբությունը և այլն: Անհաղթահարելի ուժ չի հանդիսանում հրկիզումը, որպիսի գործողությունը պայմանավորված է անձի վարքագծով, և այն կարող է դրսևորվել անձի մեղքի երկու ձևերով՝ և՛ դիտավորության, և՛ անզգուշության, որպիսի պայմաններում հրկիզումը կամ գույքի ոչնչացմանն ուղղված գործողություններն ինքնին չեն հանդիսանում ֆորսմաժորային իրավիճակներ²: Իր հերթին Վերաքննիչ դատարանը անդրադառնալով «անհաղթահարելի ուժ» հասկացության բովանդակությանը, նշել է հետևյալը. «(...) անհաղթահարելի ուժը իրավական եզրույթ է, որը ենթակա է գնահատման դատարանի կողմից: Օրենսդիրը նախատեսել է, թե ինչպիսի հանգամանքների հաշվառմամբ դատարանը յուրաքանչյուր դեպքում պետք է գնահատի որոշակի հանգամանքի անհաղթահարելի ուժ լինելը: Դրանք են՝ տվյալ պայմաններում արտակարգ և անկանխելի լինելը, որը կբացառեր անձի կողմից իր իրավունքների և պարտականությունների կատարումը: Վերաքննիչ դատարանի համոզմամբ՝ անհաղթահարելի ուժը օբյեկտիվ բնույթի հատկանիշների ամբողջություն է, որոնք թեև մարդկանց կողմից կարող են կանխատեսվել կամ ոչ, բայց անհնար է դրանց ազդեցության կանխումը³»:

Արդյունքում, ամբողջացնելով վերոհիշյալ դիրքորոշումները, կարող եմ արձանագրել, որ հան-

գամանքների անկանխելիությունը ենթադրում է ստեղծված հանգամանքների ազդեցության հաղթահարման օբյեկտիվ անհնարինություն, ընդ որում՝ որևէ կերպ կապված չլինելով դրանց կանխատեսելիության չափանիշի հետ: Այնուամենայնիվ, գտնում ենք, որ կանխատեսելիության չափանիշի անտեսումը անհաղթահարելի ուժի որակման հարցում արդարացված մոտեցում չէ: Նման մոտեցման պարագայում ստացվում է, որ անգամ այն դեպքում, երբ պարտապանը օբյեկտիվորեն անհրաժեշտ շրջահայացություն ցուցաբերելու դեպքում կարող էր կամ պարտավոր էր կանխատեսել ստեղծված հանգամանքների ի հայտ գալը, ազատվելու է վրա հասնող պատասխանատվությունից, ինչը, հատկապես ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնող սուբյեկտների դեպքում անընդունելի է՝ հաշվի առնելով Օրենսգրքի 2-րդ հոդվածի կարգավորումները: Օրենսգրքի 417 հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ անհաղթահարելի ուժի առկայությունը ազատում է ձեռնարկատիրական գործունեության շրջանակներում պարտապան հանդիսացող անձին հետագա պատասխանատվությունից, մինչդեռ Օրենսգրքի 2-րդ հոդվածի համաձայն՝ ձեռնարկատիրական է համարվում անձի ինքնուրույն, իր ռիսկով իրականացվող գործունեությունը: Արդյունքում, նման կարգավորման համատեքստում պատշաճ ուշադրություն չի դարձվում այն փաստին, որ անձը, մտնելով ձեռնարկատիրական հարաբերությունների մեջ պարտավոր է ցուցաբերել աշխրջության, զոյություն ունեցող իրականությունում օբյեկտիվ գործունեությունը հաշվի առնելու կարողության և պատրաստակամության առավել բարձր մակարդակ, քան հասարակական այլ հարաբերությունների մասնակիցները, իսկ դրանց բացակայության դեպքում պետք է նախատեսվեն պատասխանատվության առավել բարձր տեսակներ, քանի որ շահույթ ստանալու նպատակ հետապնդող անձի գործունեության քիչ թե շատ «սանձող» գործոնը սուբյեկտի կողմից իր գործունեության իրականացումն է սեփական ռիսկով: Սեփական ռիսկով գործունեության իրականացման պահանջը պետք է ենթադրի անձի կողմից անհաղթահարելի ուժի առաջացման համար հիմք հանդիսացող հանգամանքների կանխատեսման որոշակի օբյեկտիվ պահանջ, որի պայմանները չկատարելու դեպքում՝ անձը պետք է կրի անշրջահայացության բացասական հետևանքները, ինչը կհավասարակշռի նաև ձեռնարկատիրական հարաբերությունների մյուս կողմի շահերը: Դիցուք՝ եթե մատակարարման պայմանագրի շրջանակներում Ա-ն պարտավորվում է նշված ժամկետներում՝ ձեռնվա եղանակային պայմաններում, մատակարարել որոշակի ապրանքներ Բ-ին, ապա տվյալ դեպքում, եթե ճանապարհը անցնելու է աշխարհագրական այնպիսի տեղանքով, որտեղ մեծ է ձնաբքերի և դրա

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

հետևանքով ճանապարհների փակման հնարավորությունը, ապա նման իրավիճակի վրա հասնելու դեպքում, չնայած այդ հանգամանքների անկանխելիությանը և արտակարգ բնույթին, Ա-ն պետք է պատասխանատվություն կրի ապրանքների՝ նշված ժամկետներում չմատակարարման համար, քանի որ ինքնին ճանապարհների փակման հնարավորությունը (տվյալ դեպքում՝ անհաղթահարելի ուժի առկայությունը) կանխատեսելի էր, և կարող էր իրենով բացառել Ա-ի մտնելը մատակարարման հարաբերությունների մեջ և համապատասխան պարտավորությունների ստանձնելը, եթե Ա-ն շահույթ ստանալու նպատակը չգերադասեր հնարավոր ռիսկերի առկայությանը:

Համեմատության մեջ դնելով ՀՀ ներպետական կարգավորումները՝ արտասահմանյան համադրելի նորմերի հետ, կարող ենք փաստել, որ ի տարբերություն Հայաստանի⁴ Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության⁵ իրավական կարգավորումների, Ֆրանսիայի,⁶ Անգլիայի,⁷ Էստոնիայի,⁸ Ռումինիայի⁹ համապատասխան օրենսդրական ակտերում անհաղթահարելի ուժի առկայության պարտադիր բաղադրատարր է համարվում պայմանագիրը կնքելու պահին դրա անկանխատեսելիությունը: Համաձայն Անգլիական իրավունքի՝ որոշակի հանգամանքները համարվում են ֆորսմաժորային, եթե այն հանգեցնում է իրավական կամ ֆիզիկական սահմանափակման՝ պայմանագրի կատարման տեսանկյունից (ընդ որում՝ այն չպետք է առաջացած լինի պայմանագրի կողմի գործողության, անգոյություն, անփութության կամ բացթողման հետևանքով) և որը միաժամանակ և՛ անկանխատեսելի է, և՛ անդիմադրելի:

Միջազգային առևտրային պայմանագրերի վերաբերյալ Ունիդրուայի սկզբունքների (այսուհետ նաև՝ Ունիդրուայի սկզբունքներ) 7.1.7-րդ հոդվածի համաձայն՝ անձի կողմից իր պարտավորության չկատարելը արդարացված է համարվում այն դեպքում, երբ նա ապացուցում է, որ պարտավորության չկատարելը պայմանավորված է եղել իր վերահսկողությունից դուրս գտնվող արգելքի առկայությամբ և ողջամտորեն հնարավոր չէր ակնկալել, որ այդ խոչընդոտը հաշվի կառնվեր պայմանագիրը կնքելիս՝ դրա հետևանքներից խուսափելու կամ կանխելու նպատակով:

Միաժամանակ «Բեռների միջազգային ավտոտրանսպորտային փոխադրումների պայմանագրի մասին (CMR)» կոնվենցիայի 17-րդ հոդվածը ամրագրելով փոխադրողի՝ բեռի կորստի, վնասվածքի կամ ուշացման համար պատասխանատվությունից ազատելու հիմքերը չի կիրառվում ֆորսմաժոր եզրույթը, իսկ Կոնվենցիայի համապատասխան մեկնաբանություններում արտահայտված դիրքորոշման համաձայն՝ Կոնվենցիայի 17-րդ հոդվածում առկա սահմանման (հանգամանքներ,

որոնցից փոխադրողը չէր կարող խուսափել և չէր կարող կանխել դրանց հետևանքները) և ֆորսմաժորի առանցքային տարբերությունը կայանում է հենց կանխատեսելիության չափանիշի մեջ¹⁰:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի նաև 2020 թվականի ընթացքում տարածված համավարակի՝ COVID-19-ի ազդեցությունը պայմանագրային իրավահարաբերությունների մասնակիցների կողմից իրենց պարտավորությունների կատարման վրա: COVID-19-ը որպես անհաղթահարելի ուժ դիտարկելու և դրա՝ կատարման անհնարինության հանգեցնելու տեսանկյունից՝ շատ կարևոր նշանակություն ունի այն հանգամանքը, որ պայմանագրի կողմի՝ իր պարտավորությունների կատարման անհնարինությունը պետք է հետևանք լինի անմիջականորեն COVID-19-ի, այլ ոչ թե վիրուսի դեմ հասարակության, կառավարության կամ բիզնես ոլորտի ներկայացուցիչների կողմից ձեռնարկված միջոցառումների: Այս առումով հարկ է հիշատակել ԱՄՆ Կոլումբիայի շրջանային դատարանի արտահայտած դիրքորոշումը, որի համաձայն. «Նախադեպային իրավունքի շրջանակներում պարզորոշ է այն հանգամանքը, որ մարդու միջամտությունը կամ ազդեցությունը որևէ իրավիճակի վրա բացառում է դրա՝ «Act of God» - անհաղթահարելի ուժ համարվելու հնարավորությունը»: Հետաքրքիր է նաև ԱՄՆ դատարանների կողմից COVID-19 հետևանքով դպրոցների փակման արդյունքում ուսուցիչներին իրենց աշխատավարձերը վճարելու հետ կապված վեճերը: Նմանատիպ գրեթե բոլոր գործերով, դատարաններն այն տեսակետն են արտահայտել, որ այն դեպքում, երբ պայմանագրային պարտականությունների կատարումն անհնարին է անհաղթահարելի ուժի հետևանքով, դպրոցները ազատվում են պատասխանատվությունից կամ աշխատավարձ վճարելու իրենց պարտականությունից, սակայն այն դեպքում, երբ դպրոցները փակվել են վարակիչ հիվանդության առկայության հետևանքով, իսկ ուսուցիչը այդ ընթացքում պատրաստակամ էր իր պայմանագրային պարտավորությունները կատարել, ուսուցչի աշխատավարձի ոչ մի նվազեցում այդ ժամանակահատվածի համար չէր կարող կատարվել (չնայած այն հանգամանքին, որ դպրոցի ղեկավարությունը պնդում էր, որ իրավունք ունի չվճարել աշխատավարձերը անհաղթահարելի ուժի առկայությամբ պայմանավորված դպրոցների փակման հետևանքով): Այլ խոսքով, տվյալ դեպքում դատարանները դպրոցների փակվելը չեն դիտարկել որպես ֆորսմաժորի առկայության հետևանք, քանի որ դա պայմանավորված է եղել մարդկանց կողմից վարակը կանխարգելելու համար իրականացվող միջոցառումներով: Այս համատեքստում կարելի է մատնանշել նաև Rembrandt Enterprises v. Dahmes Stainless (No. 15-cv-4248, 2017 WL 3929308 (N.D.

www.aradaradutyjournal.com

Iowa Sept. 7, 2017)) գործը, որով ֆերմերը ձգտում էր չեղարկել չորանոցի ստեղծման պատվերը՝ համաձայն պայմանագրում առկա ֆորսմաժորային դրույթի: Թռչնի գրիպը բացասաբար էր ազդել ֆերմերի հավերի ձվերի արտադրության վրա՝ ստիպելով նրա հետ կանգնել նոր շինություն ստեղծելու իր պլաններից: Դատարանը փաստեց, որ, քանի որ թռչնի գրիպը չէր ազդել ֆերմերի չորանոցը պատրաստելու ունակության վրա՝ ֆորսմաժորի պնդանքները բացառվում է տվյալ իրավիճակում՝:

Հնդկաստանում Ֆինանսների նախարարության 2020 թվականի փետրվարի 19-ին հրապարակած հուշագրում նշվում է, որ COVID-19 բռնկման հետևանքով ապրանքների մատակարարման շղթաների սառեցումը ֆորսմաժորային իրադարձություն է: Հուշագիրը հստակեցնում է նաև, որ COVID-19-ը պետք է դիտարկել որպես «բնական աղետի դեպք»՝:

Իսկ օրինակ, Ֆրանսիայի Կառավարությունը COVID-19 պանդեմիան հայտարարել է որպես ֆորսմաժորային իրավիճակ: Ֆինանսների և Էկոնոմիկայի նախարարության տարածած հաղորդագրության համաձայն, «կորոնավիրուսը ընկերությունների համար ֆորսմաժորային իրադարձություն է», և նախարարությունը հանրային գնումների շրջանակներում տեղի ունեցած մատակարարման ուշացումների համար չի կիրառելու տուգանքներ¹⁵: 2020 թվականի մարտի 12-ին Կոլմարի վերաբերյալ դատարանը առաջին որոշումը կայացրեց Ֆրանսիայում, որով COVID-19-ը համարվեց ֆորսմաժորային իրադարձություն՝ գտնելով որ բոլոր անհրաժեշտ հատկանիշները՝ արտաքին ազդեցությունը, անկանխելիությունը և անկանխատեսելիությունը տվյալ իրավիճակում առկա էին՝: Սակայն, ամեն դեպքում, նման որակումը պայմանավորված է եղել նաև գործի փաստական հանգամանքներով:

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ կարող ենք փաստել, որ անհաղթահարելի ուժի որոշման պայմանների շրջանակը որոշակիորեն նախատեսված է ՀՀ օրենսդրությամբ, մասնավորապես՝ Օրենսգրքում հիմնական կարգավորման բեռը թողնելով պայմանագրային հարաբերությունների դաշտում, որպիսի մոտեցումը ընդունելի չէ՝ հաշվի առնելով Հայաստանի մայրցամաքային իրավական համակարգի երկրների շարքին պատկանելու փաստը: Օրենսգրքում ներառվող անհաղթահարելի ուժին վերաբերող կարգավորումների շրջանակը պետք է ընդլայնվի, և պետք է հստակեցվեն անհաղթահարելի ուժի որոշման պայմանները՝ դրանում ընդգրկելով այնպիսի բաղադրիչներ, ինչպիսիք են տվյալ հանգամանքների կանխատեսելիությունը և դրանց ունեցած ուղղակի ազդեցությունը (պատճառահետևանքային կապը) պարտապանի կողմից իր պարտավորությունների կատարման անհնարիմության վրա: Ինչ վերաբերում է COVID-19 համավա-

րակը՝ որպես անհաղթահարելի ուժ դիտարկելուն, ապա թե ներպետական թե միջազգային պրակտիկան ցույց է տալիս, որ գերակշռող դեպքերում COVID-19-ի առկայությունը անհաղթահարելի ուժի փաստման համար բավարար հիմքեր է ստեղծել՝ որոշ դեպքերում, սակայն, ֆորսմաժորի գոյությունը կապելով անմիջականորեն COVID-19-ի առկայության այլ ոչ թե վիրուսի դեմ հասարակության, կառավարության կամ բիզնես ոլորտի ներկայացուցիչների կողմից ձեռնարկված միջոցառումների հետևանք լինելու հետ:

Անհաղթահարելի ուժի առաջացնող իրավական հետևանքների էությունը պարզելու համար պետք է նախ անդրադարձ կատարենք Օրենսգրքի 417-րդ հոդվածի 3-րդ մասին, որի համաձայն՝ ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնելիս պարտավորությունը չկատարած կամ անպատշաճ կատարած անձը պատասխանատվություն է կրում, եթե չապացուցի, որ պատշաճ կատարումն անհնար է եղել անհաղթահարելի ուժի, այսինքն՝ տվյալ պայմաններում արտակարգ և անկանխելի հանգամանքների հետևանքով, եթե այլ բան նախատեսված չէ օրենքով կամ պայմանագրով: Տվյալ կարգավորման բովանդակությունից պարզ է, որ անհաղթահարելի ուժի առկայությունը ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնելիս՝ համարվում է այն իրականացնող սուբյեկտի պարտավորությունը չկատարելու կամ անպատշաճ կատարելու դեպքում պատասխանատվություն կրելը բացառող՝ պատասխանատվությունից ազատող հիմք, ընդ որում՝ ազատող միակ, այն էլ դիսպոզիտիվ հիմքը, հետևաբար անհաղթահարելի ուժի առկայության՝ Օրենսգրքով նախատեսված առաջնային իրավական հետևանքը անձին, տվյալ դեպքում ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնող սուբյեկտին, պատասխանատվությունից ազատելն է: Սակայն նման կարգավորման պարագայում բնականաբար հարց է առաջանում անհաղթահարելի ուժի ձեռնարկատիրական գործունեություն չիրականացնող պարտապանների վրա ունեցած իրավական հետևանքների վերաբերյալ: Այս դեպքում, անդրադարձ կատարելով Օրենսգրքի 417-րդ հոդվածի 1-ին մասին՝ կարող ենք նկատել, որ համաձայն դրա՝ պարտապանը պարտավորությունը չկատարելու և (կամ) անպատշաճ կատարելու համար պատասխանատու է մեղքի առկայության դեպքում, եթե այլ բան նախատեսված չէ օրենքով կամ պայմանագրով: Արդյունքում՝ ձեռնարկատիրական գործունեություն չիրականացնող պարտապանների համար սահմանված է մեղքի առկայությամբ պայմանավորված պատասխանատվության սկզբունքը, ինչն, իր հերթին, բացառում է պատասխանատվության առկայությունը անհաղթահարելի ուժի գոյության պայմաններում: Հետևաբար, անհաղթահարելի ուժի առկայության իրավական

www.aradaradutyjournal.com

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

առաջնային ազդեցությունը այս երկու տեսակ սուբյեկտների պարագայում նույնական է, և միևնույն ժամանակ, հարկ է հատուկ ընդգծել, որ տվյալ կարգավորումները իրենց բնույթով դիսպոզիտիվ են և կարող են «չեզոքացվել» պայմանագրային կարգավորումների շրջանակներում՝ սահմանելով ընդհուպ մինչև լիիրավ պատասխանատվություն՝ անկախ մեղքի կամ անհաղթահարելի ուժի առկայությունից: Որպես օրինակ կարող ենք մատնանշել, որ Երևան քաղաքի ընդհանուր իրավասության դատարանի՝ իր վճիռներից մեկում արտահայտած դիրքորոշման համաձայն¹⁷ այն դեպքում, երբ կողմերը սահմանել էին անհաղթահարելի ուժի միայն որոշակի առանձին դրսևորումների առկայության դեպքում պարտապանին պատասխանատվությունից ազատման հնարավորություն՝ մնացյալ ֆորսմաժորային իրավիճակների դեպքում սահմանելով պատասխանատվության առկայություն, ապա տվյալ դեպքում, ըստ դատարանի, պարտապանն արդեն չէր կարող հղում կատարելով Օրենսգրքի 417-րդ հոդվածի 3-րդ մասին և ազատվել պատասխանատվությունից:

Հռոմեական իրավունքում՝ պարտապանը, որպես կանոն, պատասխանատվություն չէր կրում պատահարի հետևանքով պարտավորությունների չկատարման համար և անհաղթահարելի ուժը դիտարկվում էր որպես պատահարի առանձնահատուկ դրսևորում: Այնուամենայնիվ, այս կանոնից կար բացառություն, որի համաձայն՝ անձը չէր ազատվում պատասխանատվությունից, եթե պատահարը առաջացել էր պարտապանի կողմից՝ իր պարտավորության կատարումը ուշացնելու հետևանքով: Նմանատիպ ճանապարհով է գնացել նաև ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքը, որի 421-րդ հոդվածի համաձայն՝ կատարման կետանց թույլ տված պարտապանը պարտատիրոջ առաջ պատասխանատվություն է կրում կետանցով պատճառված վնասների և կետանցի ժամանակ պատահար առաջացած կատարման անհնարինության հետևանքների համար: Այսինքն՝ չնայած Օրենսգրքի 417-րդ հոդվածի 1-ին մասի կարգավորմանը առ այն, որ պարտապանը պարտավորությունը չկատարելու և (կամ) անպատշաճ կատարելու համար, պատասխանատու է մեղքի առկայության դեպքում: Տվյալ դեպքում հատուկ կարգավորման շրջանակներում նախատեսվում է կետանցի դեպքում պարտապանի պատասխանատվությունը, անկախ մեղքի առկայությունից: Հետևաբար, անգամ այն դեպքում, երբ անհաղթահարելի ուժի առկայության հետևանքով արդեն կետանցի ժամանակահատվածում անձը չկատարի իր ստանձնած պարտավորությունները, անհաղթահարելի ուժի առկայությունը չի ազատելու կողմին պատասխանատվությունից:

Հարկ են համարում անդրադարձ կատարել

նաև Ունիդրուայի սկզբունքներում առկա կարգավորումներին, որի, մասնավորապես, 7.1.7-րդ հոդվածի համաձայն՝ անձի կողմից իր պարտավորության չկատարելը արդարացված է համարվում այն դեպքում, երբ նա ապացուցում է, որ պարտավորության չկատարելը պայմանավորված է եղել իր վերահսկողությունից դուրս գտնվող արգելքի առկայությամբ և ողջամտորեն հնարավոր չէր ակնկալել, որ այդ խոչընդոտը հաշվի կառնվեր պայմանագիրը կնքելիս՝ դրա հետևանքներից խուսափելու կամ կանխելու նպատակով¹⁸: Եթե խոչընդոտը ժամանակավոր է, ապա պարտավորության չկատարումը կարող է արդարացված համարվել միայն այն ժամանակահատվածի համար, որը ողջամիտ կլինի՝ հաշվի առնելով խոչընդոտի ունեցած ազդեցությունը պայմանագրի կատարման վրա: Ունիդրուայի սկզբունքներով նաև կողմի վրա պարտականություն է դրվում մյուս կողմին ծանուցելու խոչընդոտի առկայության և դրա՝ իր ստանձնած պարտավորությունների կատարման վրա ունեցած ազդեցության մասին: Ընդ որում, ծանուցումը չուղարկելու դեպքում՝ (այն պահից սկսած ողջամիտ ժամանակահատվածում, երբ կողմը, որը չի կարողանում կատարել իր պարտավորությունները, իմանում է կամ պարտավոր էր իմանալ խոչընդոտի առկայության մասին) պարտապանը պատասխանատվություն է կրելու կողմին պատճառված վնասի համար: Որպես այդպիսին տվյալ հոդվածը չի սահմանափակում պայմանագրով իր ակնկալիքը՝ չստացած կողմի պայմանագիրը լուծելու իրավունքը, եթե պայմանագրային պարտավորության խախտումը էական բնույթ ունի: Ֆորսմաժորային դրույթը հնարավորություն է տալիս նաև պարտավորությունները չկատարած կողմին վնասների հատուցման պարտականությունից ազատելու : Որպես կանոն, ստեղծված «բարիերը» ժամանակավոր է լինում և ուղղակի հետաձգում է պարտավորության կատարումը և շատ դեպքերում այն լրացուցիչ ժամանակը, որը տրամադրվելու է կողմին՝ իր պարտավորությունների կատարման համար կարող է ավելի կարճ (կամ նույնիսկ երկար) լինել ընդհատման տևողությունից, քանի որ այս պարագայում կարևորվում է այն, թե ինչ ազդեցություն է ունեցել խոչընդոտը պարտավորության կատարման ընթացքի վրա:

Արդյունքում ակնհայտ է, որ ի տարբերություն ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի, Ունիդրուայի սկզբունքներով ամրագրված կարգավորումները հանգեցնում են անհաղթահարելի ուժի գոյության առաջնային այլ իրավական հետևանքի՝ պայմանագրային պարտավորության կատարումից ազատելը անհաղթահարելի ուժի առկայության ողջ ժամանակահատվածում, իսկ պատասխանատվությունից (այդ թվում՝ վնասների հատուցման) ազատվելը այդ ընթացքում պարտավորության

www.aradaradutyjournal.com

չկատարման համար կրում է արդեն ածանցյալ բնույթ, քանի որ, ըստ էության, պարտապանը անհաղթահարելի ուժի առկայության ժամանակահատվածում առհասարակ ազատված է իր պարտավորության կատարումից՝ չկատարումն արդարացված է, հետևաբար, պարտավորությունն ինքնին այդ ժամանակահատվածում առկա չէ, ինչը իր հերթին խոսում է պատասխանատվության հիմքերի բացակայության մասին:

Ունիդրուայի սկզբունքների 6.2.2 կետով առկա են կարգավորումներ նաև *hardship*-ի (պարտավորությունների կատարման խոչընդոտներ, դժվարություններ, որոնք արմատականորեն փոխում են պայմանագրի նշանակությունը, էությունը, «հավասարակշռությունը») վերաբերյալ: Հատկանշական է, որ այս դեպքում նույնպես հնարավորություն կա պարտավորությունների չկատարման համար պատասխանատվությունից խուսափելու՝ հղում կատարելով խոչընդոտների առկայությանը, սակայն տվյալ դեպքում խոսքը գնում է առաջին հերթին ոչ թե պայմանագրի կատարումից ամբողջականորեն հրաժարվելու, այլ պայմանագրի որոշակի դրույթների վերաբերյալ վերստին բանակցելու հնարավորություն ստեղծելու և պահպանելու ու ըստ դրա արդեն կատարելու պայմանագիրը՝ հիմք ընդունելով արդեն իսկ պայմանագրի փոփոխված դրույթները: Նմանատիպ կարգավորումներ են նախատեսվում նաև Ֆրանսիայի օրենսդրությամբ: Մասնավորապես՝ Ֆրանսիայի քաղաքացիական օրենսգրքի 1195-րդ հոդվածի համաձայն՝ *hardship* կարող է կիրառվել, եթե առկա են որոշակի անկանխատեսելի հանգամանքներ, որոնք պարտավորության կատարումը չափազանց դժվար են դարձնում, և եթե կողմերը չեն համաձայնվել հանգամանքների նման փոփոխությունների ռիսկը կրելուց: Այնուամենայնիվ, *hardship*-ի կիրառումը թույլ է տալիս միայն վերստին բանակցելու պայմանագրի պայմանները և չի հանգեցնում պարտավորության դադարեցմանը. կողմերը պետք է շարունակեն կատարել իրենց պայմանագրային պարտավորությունները²⁰:

Անհաղթահարելի ուժի՝ ՀՀ օրենսդրությամբ ամրագրված հետևանքների շրջանակում կարևոր է նաև այն հարցի հստակեցումը, որ ոչ միայն այն կողմը, ում օգտին որևէ գործողություն չի կատարվել իրավունք չունի վնասների հատուցում պահանջելու հակառակ կողմից, այլ նաև հակառակ կողմը պետք է գուրկ լինի նման հնարավորությունից (օրինակ, եթե ապրանքը ուշացնելու պատճառով ստիպված է եղել նավահանգիստում ավելորդ վճարումներ կատարել)²¹: Այնուամենայնիվ, ՀՀ օրենսդրությամբ առկա չէ որևէ կարգավորում այս խնդրի հետ կապված, ինչը լրացուցիչ տարակարծությունների առիթ կարող է տալ միաժամանակ չբացառելով դրանց կարգավորումը պայմանագրերի շրջանակներում:

Այսպիսով, ՀՀ օրենսդրությամբ անհաղթահարելի ուժի ազդեցության առաջնային իրավական հետևանքը՝ պարտապանին պատասխանատվությունից ազատելն է, ինչը ենթադրում է՝ հարաբերությունների երկու կողմերից էլ միմյանց վնասների հատուցման պահանջ ներկայացնելու արգելքի առկայություն: Սակայն, դրանից զատ, անհաղթահարելի ուժը կարող է առաջացնել այլ իրավական հետևանքներ: Նախ՝ անհաղթահարելի ուժի առկայությունը կարող է հանգեցնել պարտապանի կողմից իր պարտականությունների կատարման անհնարինության: Առհասարակ տեսական գրականության մեջ կա տեսակետ, որ անհաղթահարելի ուժը դա միշտ պարտականությունների կատարման անհնարինությունն է, և պարտականությունների չկատարման կամ ոչ պատշաճ կատարման համար պատասխանատվությունից ազատելը²²: Այնուամենայնիվ, ինքնին անհաղթահարելի ուժի առկայությունը չի ենթադրում պարտականությունների կատարման անհնարինություն, այլ կատարման անհնարինությունը միայն անհաղթահարելի ուժի առկայության հնարավոր իրավական հետևանքներից մեկն է (կատարման անհնարինություն կարող է առաջանալ, եթե ստեղծված իրավիճակը ունի մշտական բնույթ և բացառում է իրավահարաբերության բովանդակությունը կազմող գործողությունները կատարելու հնարավորությունը): Անհաղթահարելի ուժի առկայության մյուս հնարավոր իրավական հետևանքներն են՝ հանգամանքների էական փոփոխությունը, ինչպես նաև հայցային վաղեմության ժամկետի կասեցումը:

www.aradaradutyjournal.com

- ¹ Տե՛ս, օրինակ Երևան քաղաքի ընդհանուր իրավասության դատարանի թիվ ԵԴ-15049/02/20 գործով 22.03.2021թ. կայացրած վճիռը:
- ² Տե՛ս, Երևան քաղաքի ընդհանուր իրավասության դատարանի թիվ ԵԴ-15049/02/20 գործով 22.03.2021թ. կայացրած վճիռը:
- ³ Տե՛ս, ՀՀ վերաքննիչ քաղաքացիական դատարանի թիվ ԼԴ-0782/02/20 գործով 22.09.2020 թ. կայացրած որոշումը:
- ⁴ Տե՛ս, Ռուսաստանի Դաշնության Քաղաքացիական օրենսգիրք, ընդունվել է Պետական Դումայի կողմից 21.10.1994թ., 401-րդ հոդված, էլ. հղումը՝ https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/
- ⁵ Տե՛ս, Ֆրանսիայի Քաղաքացիական օրենսգիրք, հոդված 1218, էլ. հղումը՝ <https://www.legifrance.gouv.fr/download/pdf/legiOrKali?id=LEGITEXT000006070721.pdf&size=1,2%20Mo&pathToFile=/LEGI/TEXT/00/00/06/07/07/21/LEGITEXT000006070721/LEGITEXT000006070721.pdf&title=Code%20civil>
- ⁶ Տե՛ս, Էստոնիայի «Պարտավորությունների մասին» օրենք, 103, 104 պարագրաֆներ, էլ. հղումը՝ 25.04.2023թ. դրությամբ <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/506112013011/consolide>:
- ⁷ Տե՛ս, Ռումինիայի Քաղաքացիական օրենսգիրք, ընդունվել է 17.07.2009թ., 1351-րդ հոդված, էլ. հղումը՝ <https://www.codulcivil.ro/art-1351-Fora-majora-si-cazul-fortuit/>
- ⁸ McKendrick Ewan, Force Majeure and Frustration of Contract, Published December 13, 2013 by Informa Law from Routledge, էջ 8
- ⁹ Տե՛ս, Unidroit Principles Of International Commercial Contracts 2016, <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2016>:
- ¹⁰ Տե՛ս, «Բեռների միջազգային ավտոտրանսպորտային փոխադրումների պայմանագրի (CMR)» պայմանագրի մեկնաբանություններ, հրատարակված ՍԱԿ-ի Եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայքում, էջ 44, էլ. հղումը 10.12.2021թ. դրությամբ <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/doc/2006/sc1cmr/commentary.pdf>:
- ¹¹ Տե՛ս, Jimenez Marco J., Contract Law: A Case and Problem Based Approach, published by Wolters Kluwer in New York, Second Edition, 2021, էջ 1036:
- ¹² Տե՛ս, United States District Court, D. Columbia American National Red Cross v. Vinton Roofing Company, 629 F. Supp. 2d 5 (D.D.C. 2009):
- ¹³ Տե՛ս, նույն տեղում (1), էջ 1036:
- ¹⁴ Տե՛ս, Block Eric S. , Kristian Brabander, “The Impact of COVID-19 on Contractual Obligations: Force Majeure and Frustration”, published at Mccarthy Tetrault LLC website, 2020, p. 1, էլ. հղումը 10?12?2021թ դրությամբ՝ <https://www.mccarthy.ca/en/insights/articles/impact-covid-19-contractual-obligations-force-majeure-and-frustration>:
- ¹⁵ Տե՛ս, հետևյալ հղմամբ՝ https://www.economie.gouv.fr/files/files/directions_services/daj/fiche-passation-marches-situation-crise-sanitaire.pdf:
- ¹⁶ Տե՛ս, Administrative Court of Colmar, France, chamber 6, 12 March 2020, Decision n´ 20/01098:
- ¹⁷ Տե՛ս, Երևան քաղաքի ընդհանուր իրավասության դատարանի թիվ ԵԴ-29991/02/20 քաղաքացիական գործով 23.10.2020 թ. կայացրած վճիռը:
- ¹⁸ Տե՛ս, Unidroit Principles Of International Commercial Contracts 2016, Published by the International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT), Rome <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2016>:
- ¹⁹ Տե՛ս, Commentary on Unidroit Principles Of International Commercial Contracts, Published by the International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT), Rome, 2016, էջ 241, <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2016>.
- ²⁰ Տե՛ս, Valeriya Tsekhanska, DLA Piper, GEG ENS Droit, Paris, “VACCINE AGAINST NON-PERFORMANCE LIABILITY? COVID-19 PANDEMIC AS FORCE MAJEURE IN FRENCH ARBITRATIONS”, p. 14 : Russian Arbitration Association, N Russian Arbitration Association, N 3 (18) April 2020, Arbitration.ru (Издание о международном арбитраже)- Force Majeure- էջ 91.
- ²¹ Տե՛ս, McKendrick Ewan , Force Majeure and Frustration of Contract, Published December 13, 2013 by Informa Law from Routledge, էջ 245,
- ²² Տե՛ս, Кайгородова А.С. Юридический форс-мажор: миф или реальность? // Москва,2000, С. 23.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՅԱՆԿ

- Block Eric S. , Kristian Brabander, “The Impact of COVID-19 on Contractual Obligations: Force Majeure and Frustration”, published at Mccarthy Tetrault LLC website, 2020, p. 1, էլ. հղումը 10.12.2021թ. դրությամբ՝ <https://www.mccarthy.ca/en/insights/articles/impact-covid-19-contractual-obligations-force-majeure-and-frustration>:
- Commentary on Unidroit Principles Of International Commercial Contracts, Published by the International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT), Rome, 2016, էջ 241, <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2016>:
- Jimenez Marco J., Contract Law: A Case and Problem Based Approach, published by Wolters Kluwer in New York, Second Edition, 2021, էջ 1036:

4. McKendrick Ewan , Force Majeure and Frustration of Contract, Published December 13, 2013 by Informa Law from Routledge, էջ 8, 245:
5. Unidroit Principles Of International Commercial Contracts 2016, Published by the International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT), Rome, <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2016>:
6. Valeriya Tsekhanska, DLA Piper, GEG ENS Droit, Paris, “VACCINE AGAINST NON-PERFORMANCE LIABILITY? COVID-19 PANDEMIC AS FORCE MAJEURE IN FRENCH ARBITRATIONS”, p. 14 : Russian Arbitration Association, N Russian Arbitration Association, N 3 (18) April 2020, Arbitration.ru (Издание о международном арбитраже)- Force Majeure- էջ 91:
7. Кайгородова А.С. Юридический форс-мажор: миф или реальность? // Москва,2000.
8. «Բեռների միջազգային ավտոտրանսպորտային փոխադրումների պայամանագրի (CMR)» պայամանագրի մեկնաբանություններ, հրատարակված ՄԱԿ-ի Եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովի պաշտոնական կայքում, էջ 44, էլ. հղումը 10.12.2021թ. դրությամբ <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/doc/2006/sc1cmr/commentary.pdf>:
9. Էստոնիայի «Պարտավորությունների մասին» օրենք, 103, 104 պարագրաֆներ, էլ. հղումը՝ 25.04.2023թ. դրությամբ <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/506112013011/consolide>.
10. ՀՀ Քաղաքացիական օրենսգիրք (ընդունվել է ԱԺ կողմից 05.05.1998 թվականին, ուժի մեջ մտել 01.01.1999 թվականին, ՀՀՊՏ 1998.08.10/17(50)):
11. Ռումինիայի Քաղաքացիական օրենսգիրք, ընդունվել է 17.07.2009թ., 1351-րդ հոդված, էլ. հղումը՝ <https://www.codulcivil.ro/art-1351-Fora-majora-si-cazul-fortuit/>:
12. Ռուսաստանի Դաշնության Քաղաքացիական օրենսգիրք, ընդունվել է Պետական դումայի կողմից 21.10.1994թ., 401-րդ հոդված, էլ. հղումը՝ https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/:
13. Unidroit Principles Of International Commercial Contracts 2016, <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2016>.
14. Երևան քաղաքի ընդհանուր իրավասության դատարանի թիվ ԵԴ-15049/02/20 գործով 22.03.2021թ. կայացրած վճիռը:
15. Երևան քաղաքի ընդհանուր իրավասության դատարանի թիվ ԵԴ-15049/02/20 գործով 22.03.2021թ. կայացրած վճիռը:
16. Երևան քաղաքի ընդհանուր իրավասության դատարանի թիվ ԵԴ-29991/02/20 գործով 23.10.2020 թ. կայացրած վճիռը:
17. Շիրակի մարզի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի թիվ ՇԴ-3/1497/02/20 գործով 25.06.2021թ. վճիռը:
18. ՀՀ վերաքննիչ քաղաքացիական դատարանի թիվ ԼԴ/0782/02/20 գործով 22.09.2020 թ. կայացրած որոշումը,
19. United States District Court, D. Columbia American National Red Cross v. Vinton Roofing Company, 629 F. Supp. 2d 5 (D.D.C. 2009).
20. Administrative Court of Colmar, France, chamber 6, 12 March 2020, Decision n´ 20/01098:

Արтем Суджян
Советник министра юстиции РА

РЕЗЮМЕ

Понятие непреодолимой силы, условия определения и правовые последствия

Изучение непреодолимой силы как института, исключающего ответственность за нарушение обязательств, будет проводиться в статье, акцентируя внимание на условиях, предопределяющих наличие обстоятельств непреодолимой силы, и правовых последствиях, которые она вызывает.

В результате проведенного в рамках статьи исследования и анализа, будут выявлены спорные вопросы, возникающие на практике, будет выделена концептуальная сущность форс-мажора, предлагая включить элемент непредсказуемости в рамках условий определения обстоятельств непреодолимой силы. Будут указаны правовые последствия, созданные непреодолимой силой, в том числе освобождение должника от ответственности, невозможность исполнения, существенное изменение обстоятельств, приостановление течения срока исковой давности. Также будут затронуты вопросы квалификации пандемии COVID-19 как непреодолимой силы и порождаемых ею правовых последствий.

Ключевые слова: непреодолимая сила, освобождение от ответственности, COVID-19, чрезвычайное обстоятельство, непредвиденность, должник, возмещение убытков.

Artyom Sujyan
Adviser to the Minister of Justice of the RA

SUMMARY

The concept of force majeure, conditions of definition and legal consequences

In this scientific article the study of force majeure as a legal institution that excludes liability for breach of obligations will be carried out, focusing on the prerequisites of the existence of force majeure and the legal consequences it causes.

As a result of the study and analysis carried out within the framework of the article, the controversial issues that arise in practice will be revealed, the conceptual essence of force majeure will be uncovered, suggesting to include the element of unpredictability in the framework of the conditions for determining force majeure. The legal consequences of force majeure will be revealed, including the release of the debtor from responsibility, impossibility of performance, significant change of circumstances, suspension of the statute of limitations. Some reference will also be made to the issues of the qualification of the COVID-19 pandemic as a force majeure and the legal consequences it creates.

Key words: force majeure, exclusion of liability, COVID-19, emergency circumstances, unpredictability, debtor, compensation for damages.

Բնագիրը ներկայացվել է 10.05.2023թ.

Ընդունվել է տպագրության 16.05.2023թ.

Հոդվածը երաշխավորել է տպագրության (գրախոսվել է)

իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Տ. Դավթյանը